

Szláv jövevényszavaink kvantitási anomáliái

I.

Kniezsa István kvantitáselmélete a tárgyörténeti szószármaztatás tükrében

1. KNEZSA ISTVÁN „Szláv jövevényszavaink kvantitása” című tanulmányában (NyK. LXV, 77–101) két igen nevezetes hangtörténeti megállapításra jutott el. Az egyik az, hogy a hosszú és rövid magánhangzók rendszerének nyelvünkben már a 10. században, illetve már a török–magyar érintkezések előtt is meg kellett lennie. A másik az, hogy a kvantitásnak azokban a szláv nyelvekben is meg kellett lennie, amelyek beszélőivel a magyarság a 10–11. század folyamán közelebbi érintkezésben, illetve kapcsolatban állott. Ezek a szláv népek a 10. század folyamán a szlovákok és a bolgárok, a 11. század folyamán pedig a pannóniai szlovének voltak.

A szláv nyelvek ősi kvantitásviszonyainak megvilágítására KNEZSA még a finn nyelv szláv jövevényszavainak kvantitásviszonyait is bevonta fejtegetéseinek körébe és ezek is nagyjából igazolták a magyar nyelv szláv jövevényszavaiból levonható következtetéseket.

Az ősszlávnak tekinthető kvantitás megléte a magyar honfoglalás korára vonatkozólag azonban a bolgár nyelvet illetően közvetlen bizonyítékokkal — úgy látszik — semmiképp sem igazolható. Erre nézve KNEZSA ugyanis csak azt tudja mondani: „Teljesen valószínűtlennek tartom, hogy a bolgár legyen az egyetlen szláv nyelv, amelyben a kvantitás valamikor a történelem előtti korban veszett volna ki” (i. h. 90).

2. Arra lehetne gondolni, hogy magyar szempontból csak azok a szláv jövevényszavak tekinthetők a legrégebbi rétegbe tartozóknak, amelyekben az eredeti ősszláv kvantitás megmaradt. Csakhogy persze bizonyos a hangsúly szempontjából tekintetbe jövő szókategóriáknál a rövidülés a szláv nyelvekben is korán kezdetét vette, más szókategóriáknál pedig a magyarban következhetett be a kvantitás tekintetében változás. Így például a kétségtelenül régi átvételi rétegbe tartozó feltétlenül bolgár eredetű *mostoha* szavunkban az első szótagra nézve feltételezhető hosszú magánhangzó helyett a magyarban már rövidet találunk, ellenben az ugyanabba a szláv hangsúlyozási kategóriába tartozó és KNEZSA által is óbolgár eredetűnek mondott *vádol* szóban (i. h. 86; SzlJsz. I, 545) már hosszú hangot találunk, bár ennek a szónak rövid magánhangzós variánsa ugyancsak megvan nyelvünkben a szintén csak a bolgárból származtatható *vall* igében, ami tehát arra mutat, hogy ugyanabban a szláv nyelvben már a magyar honfoglalás korában is bizonyos szókategóriákban vagy esetleg a ragozásban a kvantitás tekintetében ingadozások voltak lehetségesek.

Az eredeti szláv hosszú hang nyelvünkben általában megmaradt; azonban ezek sorában is van egy bizonyos bizonytalansági tényező az *a*-ra végződő szavakban, mert a tőszótag megnyúlása a tárgyesetből kiindulva előreható

hasonulással a magyarban is bekövetkezhetett, ilyen szavakban pl. mint *nátha drága, hála, dézsa* stb. (i. h. 88, 89).

3. Magyar szempontból különösen nevezetes az a körülmény, hogy a kvantitás tekintetében a nyugati szláv és déli szláv nyelvek között bizonyos hangsúlyozási kategóriákban korán különbségek fejlődtek ki, amely különbségek az idetartozó szavak magyar nyelvi megfelelőiben is határozott nyomokat hagytak hátra. Ezek alapján nagyon sok neutrálisnak látszó jövevényszavunk származását ez alaki szempont tekintetbevételével is pontosabban megállapíthatjuk. Eddig például *rák* szavunkat csak azért gondolhattuk szlovák származásúnak, mert az Alföldön nincsenek rákos patakok, ellenben az Alföld szegélyterületein — ahol szlovákok laktak — már vannak ilyenek (vö. MOÓR: Acta Ethn. XII, 30). KNEIÉZA összeállításai szerint e szavunk *á*-jára való tekintettel nyugati szlávós jellegű, tehát csak szlovák származású lehet, mert hisz más nyugati szláv néppel a magyarság nem állhatott kapcsolatban. E szavunk származásáról KNEIÉZA korábban még csak azt tudta: „A magyar szó közvetlen forrása nem állapítható meg” (SzlJsz. I, 457).

4. De alkalmasak KNEIÉZA megállapításai annak a módszerbeli elvnek igazolására is, hogy egy új tárgyra vagy technikára vonatkozó szláv származású szókészlet nyelvünkben a maga egészében általában ugyanabból a szláv nyelvből származik. Ha tehát ismerjük egy új technikára vagy tárgyra vonatkozó szláv származású szócsoport néhány elemének pontos származását, akkor ugyanabból a nyelvből származottnak tekinthetjük az illető szócsoport neutrálisnak látszó szláv eredetű szöveleleit is, sőt még hozzátehetem, hogy többnyire azokat az elemeket is, amelyeknél a tárgyi szempontból valószínűnek látszó származtatás hangtani téren nehézségekbe látszik ütközni.

Ez elv érvényesítésével például a közelmúltban volt alkalmam kifejteni, hogy az egykori vizahalászattal kapcsolatos *ťszégye* szavunk semmiesetre sem lehet délszláv eredetű, hanem mindenképp szlovák származásúnak tekintendő (vö. Acta Ethn. XII, 8—20). Ezt a következtetést szépen igazolta KNEIÉZÁNAK *ťszégye* szavunk kvantitásának eredetére vonatkozó megállapítása, hogy ti. ez a szó nyugati szlávós jellegűnek mondható (i. h. 91).

Két évvel ezelőtt a Néprajzi Társaságban Budapesten tartottam egy előadást arról, hogy őseink a kenyérsütést bolgároktól tanulták el, mert a kenyérsütés terminológiájában hangtani szempontból határozottan bolgár eredetű a 'sütőkemence' jelentésű *pest* és jelentési szempontból a 'kemencetörlő' jelentésű *pemet* szó; ilyenformán bolgár eredetűnek tekintendők a kenyérsütés terminológiájának neutrális jellegű szláv jövevényszavai is, aminők elsősorban is *tészta* és *kovász* szavaink. (Ennek az előadásnak német nyelvű szövege megjelent a Slavica II. évfolyamában.) Egyes néprajzosok — ahogy észrevettem — nagyon merésznek találták — talán, mert hinni szerették volna, hogy őseink már a szlávokkal való érintkezésük előtt is ismerték volna a kenyeret —, amiért két nyelvi indícióm alapján odanyilatkoztam, hogy őseinknek a kenyérsütés terén a bolgárok voltak a mesterei. Következtetésem helyességét azonban most fényesen igazolta KNEIÉZÁNAK az a megállapítása, hogy *tészta* és *kovász* szavaink kvantitása délszlávós jellegű.¹ Ez más szavakkal annyit jelent, hogy nemcsak a *pest* és a *pemet* kerültek a bolgárból a nyelvünkbe,

¹ KNEIÉZA a SzlJsz.-ban *tészta* szavunk származását illetően azt vélte még lehetségesnek, hogy talán a szlovákból származott, mint több ételnevünk... Engem ezzel a megjegyzésével minden esetre nem zavart meg és — igazam lett.

hanem a *tészta* és a *kovász* szavaink is, mert hisz szlovénekkal őseink csak a 11. század első felében kerültek közelebbi kapcsolatba, amikor már biztosan járatosak voltak a kenyérsütés tudományában, más délszláv néppel pedig a 10. század folyamán nem juthattak még kapcsolatba.

5. Sőt arra is akad példa, hogy KNEIENZA kvantitási fejtegetései segítségével megállapíthatjuk, hogy egy bizonyos szavunkra vonatkozólag tárgytörténeti szempontból szóba jövő két származási lehetőség közül melyik tekinthető helytállóknak. Tárgytörténeti és jelentési szempontok érvényesítésével arra a megállapításra jutottam (Studia Slav. II, 62–3), hogy *szín* 'Hütte, Scheune' szavunk csakis szlovák származású lehet. E következtetés helyességét KNEIENZA most annak megállapításával igazolta, hogy *szín* szavunkban a kvantitás nyugati szlávok jellegűnek tekintendő (i. h. 91).² — A *szín* szóra vonatkozó fejtegetéseimhez még azt a megjegyzést fűztem, hogy a szlovák állattenyésztők a színekben télen valószínűleg már jászlakból etették az állatot és így *jászol* szavunk esetleg szlovák eredetű lehet, de mindjárt azt is hozzátettem, azért mégis csak valószínűbbnek látszik, hogy az állatoknak jászolból való etetése az állatok istállózásával vehette kezdetét és ezért *jászol* szavunk talán mégis inkább a szlovénből kerülhetett nyelvünkbe. Ezt a kétséget *jászol* szavunk származását illetően most már KNEIENZA annak megállapításával oszlatta el, hogy *jászol* szavunkban a kvantitás nyugati szlávok jellegűnek tekintendő (i. h. 91).³ — Más esetekben is csak tárgy- és művelődéstörténeti szempontok figyelembevételével vált számomra lehetségessé bizonyos szavainkat inkább szlovén, mint szlovák származásának véleményezni. Ezek közé tartozik *szalma* szavunk is (vö. Studia Slav. II, 89), amelyről KNEIENZA a SzJsz.-ban még csak annyit tudott mondani: „A közvetlen átadó bizonytalan”. E szavunk származására vonatkozó következtetésemet ismét igazolták KNEIENZA-nak legújabb fejtegetései, amelyek értelmében ti. *szalma* szavunkban a tőhangzó nem nyugati szláv, hanem déli szláv jellegű (i. h. 91).

6. Akadnak természetesen olyan esetek is, amikor a kvantitás szempontjának figyelembevételével nemcsak pontosabban is megállapítható egy-egy szláv jövevényszavunk származása, hanem ezek egyes esetekben még KNEIENZA korábbi felfogásának lényeges módosítását is szükségessé teszik. Így például a halászat terminológiájához tartozó 'merítő háló' jelentésű *szak* szóról a SzJsz.-ban még azt olvashatjuk: „... elterjedése alapján délszlávnak látszik, bár ezt sem hangtani, sem jelentéstani ismérvek nem támogatják” (SzJsz. 485). Magam részéről halásztörténeti szempontok figyelembevételével ezt az alakilag neutrálisnak látszó szláv jövevényszavunkat is szlovák származásának véleményeztem (Acta Ethn. XII, 21). Ezt a szempontok különbözőségéből *szak* szavunk származására vonatkozólag közöttünk kialakult nézeteltérést most KNEIENZA annak megállapításával döntötte el, hogy szavunk a nyugati szlávok kvantitást feltüntetető szavak sorába tartozik (i. h. 91), ami ismét igazolhatja a tárgytörténeti szempontú származtatás megbízhatóságát.

Vannak persze bonyodalmasabb esetek is. *Széna* szavunk eredetéről KNEIENZA a SzJsz.-ban még azt jegyezte meg: „A magyar szó közelebbi forrása

² Korábban KNEIENZA e szavunk származásáról még így nyilatkozott: „A magyar szó jelentésénél fogva csak északi szláv lehet. De hogy óorosz-e vagy szlovák, azt nehéz eldönteni” (SzJsz. I, 505).

³ A SzJsz. szerint „a m. szó közelebbi forrása nem állapítható meg, de a legrégebbi rétegbe tartozik bele”.

hangtani úton nem állapítható meg. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy a szénagyűjtés terminológiája, úgy látszik, szlovák eredetű (vö. *kazal*, *petrence*, *villa*), akkor valószínűleg a *kasza* és *széna* is az". Ezt az érvelést én is magamévá tettem annak megjegyzésével, hogy őseink a szénagyűjtés technikáját a Dunántúl megszállásakor nyilván már ismerték. És most KNEZSA ezeket a jól megalapozott tárgytörténeti kombinációkat látszólag keresztülhúzta annak megjegyzésével, hogy *széna* szavunk vokalizmusa déli szláv jellegű. Amennyiben tehát *széna* szavunk 10. századi átvételnek volna tekintendő, csak a bolgárból kerülhetett volna nyelvünkbe.

Az mindenesetre teljesen valószínűtlennek mondható, hogy a szénagyűjtés tárgykörében egymagában csak a *széna* szó volna a bolgárból való átvételnek tekinthető, akkor már inkább valószínűnek látszanék e szavunknál a tárgyesetből kiinduló hasonulási nyúlás. Ezt a szavunkat a bolgárból származottnak tehát csak az esetben lehet tekinteni, ha a szénagyűjtés terminológiájában nyelvünkben még más kétségtelenül bolgár eredetű szó is akad. És ilyen van is. Mégpedig a *kalangya* szó, amelyet középkori oklevelekben az OklSz. adatai szerint mindig „acervus feni”, „cumulus feni”, „congeries feni” és „argena (?) feni” kifejezésekkel magyaráznak. Tehát nyilván ez volt ennek a szónak eredeti jelentése, nem pedig a mai 'gabonaasztag' jelentés. KNEZSA szerint ez a szó délszláv eredetű (SzlJsz. I, 242) és a bolgárban tényleg ma is 'tas, monseau', vagyis 'szénaboglya' a jelentése. Ezek szerint a *széna* szó a bolgárból is kerülhetett a nyelvünkbe. Ha azonban őseink a Felső-Tisza mellékére behatolva a szlovákok állattenyésztésével előbb ismerkedtek meg, mint a bolgárokéval, akkor a *széna* szót azoknak a nyelvéből is átvehették *széna alakban és esetleg az idők folyamán a két szóalak keveredhetett nyelvünkben *széna* alakjában, illetve a hosszú magánhangzós változat általánosan érvényre juthatott nyelvünkben még a Dunántúl megszállása előtt. Ne feledjük ugyanis el, hogy a földművelés terminológiájában szlovák—bolgár alakpár — amelyek egymástól a hangalak tekintetében távolabb állnak — kettő is megmaradt nyelvünkben. Ezek: *megye* és *mezsgye*, továbbá *ragya* és *rozda* (vö. *Studia Slav.* II, 66, 74).

Van azonban *széna* szavunk származásának megmagyarázására egy másik lehetőség is. Még pedig az, hogy őseink a szénával a 10. sz. első felében csak mint bolgár parasztoznak az előkelők részére tett szolgáltatásával ismerkedtek meg, maguk pedig a szénagyűjtésre csak az állandóan letelepült életmódra való áttérés után a 10. sz. végén a Kis-Alföld keleti felében tértek át. A szénagyűjtés terminológiájának két kifejezése ti., úgymint a *petrence* és a *gereblye* — úgy látszik (l. fent a II, 7. pontot — a közép-szlovák nyelvjárásból való átvételnek tekinthető.

7. Mivel nyelvünkben a rövid hangok megnyúlása több oknál fogva is bekövetkezhetett, nyilvánvaló, hogy KNEZSÁNAK a szláv szavak eredeti kvantítására alapozott származtatási megállapításai közül csak azok tekinthetők feltétlenül helytállóknak, amelyeknél a szláv rövid magánhangzónak a magyarban is rövid magánhangzó felel meg, a hosszú magánhangzós megfelelőek közül pedig csak az olyan jellegű szavak, amelyeknek tőhangzója a magyarban sohasem szokott megnyúlni; ilyenek voltak az említettek között *kovász*, *rák*, *szák* és *jászol* szavaink. Minden más esetben kívánatosnak látszik a kvantításra alapozott származtatást más jellegű érvekkel is megtámogatni, mert hisz a nyúlás a magyarban is bekövetkezhetett.

II.

Kvantitási anomáliák és azok magyarázata

I. Annak ellenére is, hogy nemcsak a magyarban, hanem a szláv nyelvekben is következhetnek be szabálytalan hangfejlődések, az a segítség, amit számunkra a kvantitási szempontok érvényesítése bizonyos szláv jövevényszavaink közelebbi származásának megállapítása tekintetében nyújthat — ezeket más jellegű származtatásokkal egybevetve — általában nagyon kielégítőnek mondható, amint ezt felhozott példáinkból is láthattuk. Mégis van szláv jövevényszavainknak egy csoportja, amelyhez tartozó szavaknak a hangalakja nyelvünkben szinte kivétel nélkül szabálytalannak mondható és magyarázatot igényel. Kielégítő magyarázattal ezekre nézve — saját szavai szerint is — KNEIÉZA sem tudott szolgálni. Ezek a szabálytalanságok többnyire a szláv *tort, tert* típusú szavakban jelentkeznek, amennyiben ezek magyar nyelvi megfelelőiseiben a várt hosszú hang helyett többnyire rövid magánhangzót találunk. Épp ezért KNEIÉZA lehetőnek tartja, hogy magyarázatuk is valamiképp ezzel a körülménnyel függ össze. Azt azonban valószínűtlennek tartja, hogy ezek a szavak egy olyan a Kárpát-medencében beszélt szláv nyelvből kerültek volna a magyarba, amely a 10. században a kvantitást már nem ismerte. Ilyen nyelv ti. szerinte nem létezett, amiben bizonyára igaza is van. — Sőt e megjegyzéséhez még hozzáteszi: „Akkor már az orosz polnoglasiés alakokból való átvétel lehetőségét is inkább mérlegelném” (i. h. 89).

Arra nézve semmi kétségünk nem lehet, hogy az idetartozó szavaknál az összes anomáliák ezeknek az oroszból való származtatása esetén megszűnnek. Azonban ez csak formális lehetőség, mert hát hol vannak nyelvünkben azok a szláv jövevényszavak, amelyeket az óoroszból lehetne származtatni. A legtöbbit emlegetett „óorosz” jövevényszavunkról, a *halom* szóról maga KNEIÉZA mutatta ki, hogy semmiesetre sem tekinthető óorosz származásúnak (vö. NyK. LX, 480). Ugyancsak ő cáfolta meg azt az időközben felmerült eszmét, hogy *bátya* szavunk orosz származásúnak volna tekinthető (NyK. XLII, 28). Arra pedig a közelmúltban én mutattam rá, hogy a halászat terminológiájának oroszosnak látszó elemei már csak azért sem származhattak az óoroszból, mert a régi oroszok egyáltalán nem voltak halevő nép, hisz egyes fejedelmek a kereszténység felvételekor ki is kötötték, hogy nekik böjtnapokon se kelljen halat enniök (vö. Acta Ethn. XII, 8—20). Azt egy kisebb tárgyi csoport származására alapozott elméletemet pedig, hogy a magyar mélyvízi halászat szlovák eredetű, most — amint láttuk — KNEIÉZÁnak bizonyos idetartozó szavak kvantitásainak eredetére vonatkozó fejtegetései is igazolták.

Sőt például az oroszból származtatható *szerda* szavunkat már csak azért sem vehették volna át őseink az oroszból, mert hisz ez a szó valószínűleg Method tevékenységével függ össze, úgyhogy hozzánk esetleg előbb jutott el, mint az oroszokhoz. Ha pedig az oroszokhoz a kereszténység felvételével egy időben jutottak el bolgár közvetítéssel a bizánci kultúrának bizonyos elemei, mint például *palota* és *terem* szavaink megfelelői, ami valószínűnek látszik, akkor a szabálytalan megfeleléssel jelentkező *terem* szót már csak azért sem vehettük volna át az óoroszból. Erre a *palota* szóval kapcsolatban, úgy látszik, maga KNEIÉZA is gondolt (vö. SzlJsz. I, 379), ezért ő is arra a megállapításra jutott, hogy *palota* szavunknak a bolgárból való származása mégis való-

színűbb. Ha azonban a *palota* szó nem származhatik az oroszból, nyilván a *terem* szó sem... Az etelközi magyaroknak a szomszédos (!) szlávokkal való érintkezése Ibn Rusta tudósítása szerint — harácsolások, rabszolgavadászatok a magyarok részéről — különben egyáltalán nem volt olyan jellegű, hogy ez jövevényszavakban nyomokat hagyhatott volna hátra.

Már a *csorda* szóval kapcsolatban is alkalmam volt rámutatni arra, hogy történeti szempontból irreális lehetőségek akármely szavunk származásánál még csak szóba sem jöhetnek, mégha az ilyen származtatás alaki szempontból kielégítőnek látszik is (vö. *Studia Slav.* II, 55).

2. Azok a kvantitási szempontnál anomáliát jelentő szláv jövevényszavak, amelyekről a következőkben lesz, KNEZSA szerint is ezeknek legrégibb rétegéhez tartoznak, vagyis 10. századi átvételeknek tekintendők. Már pedig a 10. században őseink csak szlovákokkal és bolgárokkal állottak szorosabb kapcsolatban. Ezek szerint e szláv jövevényszavaink hangalakjának megmagyarázása tekintetében mindenképp meg kell elégednünk azokkal a lehetőségekkel, amelyeket e két nyelvnek, valamint a magyar nyelvnek a hangtörténete nyújthat számunkra.⁴ Hogy pedig a *tort*-típusú szavak hangalakja a kvantitás tekintetében a magyar nyelv életében is változhatott, azt világosan tanúsítja *szalonna* szavunknak nyugat-magyarországi nyelvjárásokban elterjedt *szalánna* és *szaláno* változata (vö. *SzlJsz.* I, 487). Szavunk őseben, a szláv *slanina* szóban ti. az első szótag magánhangzója eredetileg rövid volt (vö. KNEZSA i. h. 86). Ilyenformán úgy látszik, hogy a magyar *szalonna* változat *o*-ja őrizte volna meg az eredeti szláv szóalak kvantitását; a *szalánna* változatban pedig a szláv szó tőhangzója nyilván az *i*-nek a magyarban való kiesésével kapcsolatban (két nyílt szótagos hangtörvény!), úgy látszik, megnyúlt. De kérdeznünk kell akkor, hogy az *i* kiesésével kapcsolatban ez a várható hangmegnyúlás miért nem következett be például az alföldi, felvidéki és erdélyi nyelvjárásokban is, hisz a hangkieséssel kapcsolatos pótló nyújtás általánosan elterjedt hangtörténeti jelenség. Mielőtt erre a kérdésre választ igyekeznénk adni, szükségesnek mutatkozik számunkra néhány más hasonló jellegű meglepő hangtörténeti fejlődést is vizsgálat tárgyává tenni.

3. Nevezetes mármost először is az, hogy azokon a területeken, ahol a *szalánna* szóalak található, ott az eredetileg hosszú magánhangzót tartalmazó *barázda* (< szl. *brāzda*) és *borona* (< szl. *brāna*) szavaink is hosszú magánhangzóval jelentkeznek, mégpedig mint *brázda*, *borázda*, *bérázda*, illetve *brána*, *bránna*, *bárána*, *baránya*, *béránya* alakokban (vö. *SzlJsz.* I, 81, 102). — KNEZSA ugyan azt hajlandó feltenni, hogy a *brázda* és a *brána* változatok nem megőrzött régi szóalakok a nyugatmagyarországi magyar nyelvjárásokban (a *brázda* szóalak már 1086-ban van említve), hanem újabkori átvételek volnának a vendből. Ez teljesen kizárt dolog, mert hisz Baranya,

⁴ Arra való tekintettel, hogy a szláv *ě*-nek a szlovákban ma többnyire *ie* szokott megfelelni, *csorda* (< szláv *črěda*) és *csoroszllya* (< szl. *črěslo*) szavainkat a szlovákból próbáltam származtatni (vö. *Studia Slav.* II, 55), abból a megfontolásból indulva ki, hogy a középfeln. *ie*-nek a magyarban *i* illetve *i* > *ē* és *i* > *ū* szokott megfelelni. Csak-hogy persze ez az anomália olyan szláv jövevényszavainkban is jelentkezik, amelyek semmiesetre sem tekinthetők szlovák származásúaknak, ezenkívül pedig ez az anomália nemcsak a szláv *ě*, hanem a szláv *ā* megfelelőiseire is kiterjed. Ezenkívül semmi sem biztosíthat bennünket arról, hogy 1000 körül az *ě*-t a szlovákban már diphthongus képviselte. Nyilvánvaló tehát, hogy ezekre az anomáliákra olyan magyarázatot kell találnunk, amely az összes kvantitásbeli anomáliákra kiterjed.

Kemenesalja és Répce-mellék — ahol a *brázda* szóalak megvan — meglehetősen távoliesnek a Vendségtől, pedig még a Vendséghez közeleső vidékek nyelvjárásaiban is csak módjával akadnak vend jövevényszavak; de annál több magyar jövevényszó van a vendben. Különben is ugyanazon a vidéken, ahol a *brázda* és *brána* változatok vannak meg, találhatunk olyanforma változatokat is, mint *bérázda*, *béránnya*. Nyilvánvaló tehát, hogy a *brázda* és a *brána* szóalakokban Nyugatmagyarországon az eredeti, illetve legidősebbnek tekinthető alakváltozat maradt meg, aminthogy sziget- és szegélynyelvjárások szokták másutt is az ősi hangalakokat leginkább megőrizni.

Nyelvünkben ugyan a mássalhangzóhalmazos szókezdet nem szokásos, azonban az *r*-es mássalhangzótorlódásos szókezdet még a legkönnyebben kiejtettek közé tartozik, amiről ilyen helyneveink is, mint *Kraszna*, *Krassó*. *Brassó* világosan tanúskodnak, jóllehet azért ezek mellett is akadnak olyan változatok is, amelyekben az ejtés egy hang beiktatásával meg van könnyítve. Ezek szerint a két fenti alakváltozat is mindenütt sokáig élhetett egymás mellett. A győrmezei *Baráti* például már 1211-ben *Barath* alakban jelenik meg, de azért a *Brath* névváltozat még 1252-ben is előkerül (vö. CSÁNKI III, 545).

4. Kérdéses azonban, ha a nyugat-magyarországi *brázda* és *brána* változatokban az eredeti szóalak őrződött meg, akkor honnan származtak a magyar nyelvterület legnagyobb részén elterjedt *borozda* és *borona* szóváltozatok. Talán aránylag késői átvételek volnának ezek egy olyan szláv nyelvből, amelyben a hosszú magánhangzók aránylag korán megrövidültek? Mint ilyen nyelv elsősorban is a bolgár jöhetne tekintetbe. Az azonban szinte kizártnak mondható, hogy a földműves kultúrának két olyan nevezetes szavát, mint a *barázda* és a *borona*, ha egyszer már meghonosodott nyelvünkben, őseink jelentékenyen később egy másik szláv nyelvből más változatban szintén átvették volna. Ezek szerint ezekben a szavakban a tőszótag magánhangzójának megrövidülése csak a magyarban következhetett be. E feltevés helyességét a meghatározottabbban e két szónak székely nyelvjárásokban és a moldvai csángóban található alakváltozatai tanúsíthatják; ezek ti. *borozda*, *borazda*, illetve *boronna*, *borna*, *berena* (vö. SzlJsz. I, 81, 102).

A székelyek ugyanis a 11. sz. végén költöztek Dunántúlról Erdélybe és oda a szlovén származású terminológia tanúsága szerint magukkal vitték a mezőgazdaság középeurópai üzemformáját is (vö. Moór: *Studia Slav.* II, 109—110). Hogy ez mennyire így van, azt mi sem tanúsíthatja határozottabban, minthogy Dunántúlról magukkal vitték Erdélybe a szlovénos káposzta-termelést is, mert hisz a káposztatorzsának a szlovénben és a kaj-horvátban meglévő *kocen* neve nemcsak Nyugatmagyarországon van meg (még pedig csakis ott), hanem a székely nyelvjárásokból is kimutatható (vö. Moór: *NyK.* LXV, 417). Sőt a székelyek ősei még a szlovénos baromfityenésztést is magukkal vitték Dunántúlról Erdélybe (vö. Moór: *Nyelvtud.* Ért. 40 : 260). Ha tehát a székelyek ősei a gazdasági életnek még ilyen — mondhatni — apróságait is Dunántúlról hozták magukkal Erdélybe, akkor nyilván a lemezes ekével való szántás olyan fontos segédeszközének a nevé,⁵ amilyen a *borona*, mindenesetre szintén magukkal hozták, valamint a *barázdára* való szántás-

⁵ A primitív vagy javított ágekével (*Hakenpflug*) való szántáshoz nem volt szükség boronára, mert hiszen a talajt csak egy kissé megkaparták.

nak a szokását is, ami ti. csapadékosabb vidéken mindenképp szükséges... A *barázda* és *borona* szavakat pedig a 11. sz. végén csak *brázda* és *brána* alakban hozhatták magukkal, amely alakban ez a két szó — amint tudjuk — Nyugatmagyarországon ma is megvan.

5. Az előadottak szerint e két szónak fent közölt rövidhangzós alakjai a székelyek nyelvében csak 1100 után alakulhattak ki a korábbi hosszú magánhangzós szóalakokból. De ez a megállapítás nyilván azokra az alföldi és felvidéki nyelvjárásokra is vonatkozik, amelyekben ez a két szó ma rövidhangzós alakban van meg. A változást a két szó hangalakjában nyilván az a körülmény idézte elő, hogy a beszélők az ejtés megkönnyítése kedvéért egy hangot toldottak be a *b* és az *r* közé. A szó időtartamának ezt a megtoldását akkoriiban a beszélők — úgy látszik — mindenütt a többeli hosszú magánhangzó megrövidítésével egyenlítették ki. Az egész folyamat ellenkező előjellel lényegileg ugyanaz, mint a pótlónyújtás közismert jelensége, azzal a különbséggel, hogy míg a pótlónyújtásra nyelvünk történetéből számos példát idézhetünk, a hangbetoldási rövidülésre csak szláv jövevényszavaink hangmegfelelési anomáliáiból idézhetünk megfelelő példákat. Mindkét ellenkező előjelű folyamat bizonyára a beszélők egykori finom egyensúlyérzékében gyökerezett és gyanításom szerint az egykori, maitól eltérő hanglejtéssel állott kapcsolatban.

Alkalmam volt erről a kérdéstről HAJDÚ PÉTERREL is megbeszélést folytatni. Ő erre nézve TRUBETZKOYNak arra a felfogására hívta fel a figyelmet, hogy szerinte bizonyos nyelvekben a szótag legkisebb prozódiai egysége a móra (ilyen nyelv például a finn), ellentétben az ún. szótagszámláló nyelvekkel (amelyre TRUBETZKOY példának épp a mai magyar nyelvet is említi). Mármost a mórás nyelvekben a hosszú magánhangzó két rövid kvantitás egy-szótagú összegével egyenlő, vagyis mintegy geminátának (ez TRUBETZKOY kifejezése) illetve diphthongusnak tekinthető.⁶ Ilyen mórás jellegű nyelvekben mindenesetre könnyen érthető volna mind a pótlónyújtás, mind pedig a hangbetoldási rövidülés jelensége, amennyiben mind a pótlónyújtásnál, mind pedig a hangbetoldási rövidülésnél a szó móraösszege nem változik. Esetleg a hosszú magánhangzók ilyen ejtésével és felfogásával áll kapcsolatban a régieknek az a szokása, hogy a hosszú magánhangzót a betű kétszeri leírásával jelölték, mert német emlékekből például a magánhangzó hosszúságának ilyen jelölésére nehéz volna példát találni, viszont a finnek közismerten ma is így jelölik hosszú, vagyis két mórás magánhangzóikat.

Egy azonban nem lehet kétséges: a magyar nyelvnek ez a mórás jellege a középkor vége felé, illetve a tövéghangzók lekopása után teljesen megszűnhetett, mert az újkori, az előbb tárgyaltakhoz hasonló hangalakú szláv jövevényszavainkban hangbetoldási rövidüléssel már sohasem találkozhatunk. Így például a *próstyja* szó hangbetoldásos alakja: *poróstyja*, a *prósza* szóé: *porósza*, *poróca* (vö. SzlJsz. I, 447). A *barázda* és *barána* szóalakok létrejötte is úgy fogható fel, hogy olyan korban következett be ezeknél az ejtés-könnyítő magánhangzóbetoldás, amikor nyelvünk már megszűnt mórás nyelv lenni és a hanglejtés a mainak megfelelő jelleget vette fel. Tekintve, hogy az ilyen jellegű szóalakok, mint *barázda* és *barána* — úgy látszik — leginkább Dunántúl vannak elterjedve, ez a folyamat onnan indulhatott ki. A dunántúli népnyelv pedig talán szlovén hatásra alakult át mórás nyelvből szótag-számláló nyelvvé.

⁶ Vö. TRUBETZKOY: Grundzüge der Phonologie, 174—5.

Ezekkel az elméleti kérdésekkel azonban itt behatóbban ezúttal foglalkozni nem óhajtok; hanem csak azt igyekszem a következőkben egyrészt bizonyítani, hogy a hangbetoldásos rövidülés jelenségei nyelvünkben a legrégibb időkben tényleg bekövetkeztek, másrészt azt, hogy ezzel a feltevéssel szláv jövevényszavaink kvantitási anomáliái mind megmagyarázhatók.

6. A székely népnelvben — úgy látszik — van még egy *tort*-típusú szláv jövevényszó, amelynek hangalakja nyilván hasonló módon jött létre, mint a *borozda* és *borona* szóalakoké. Ez a köznyelvi *maláta* szónak *malota* alakja (vö. SzlJsz. I, 324). E régen 'moslék' jelentésű szavunk KNIEZSA összeállításai szerint egy nyugati szláv, vagyis szlovák *mlāto* szóalakból származik (i. h. 91), aminthogy a szlovákban ma is 'a kifőtt maláta seprője' — ami kiváló moslék — szavunk jelentése. Ez annál inkább is valószínűnek látszik, mert a régi nyelv 'maláta, Malz' jelentésű szava, a *szalad* szó, vokalizmusa alapján szintén szlovák eredetűnek tekinthető (i. h. 92). Ezek szerint a székelyek a köznyelv *maláta* szavát eredetileg **mlāta* alakban ismerhették és a korai hangbetoldással kapcsolatban rövidülhetett meg benne a hosszú magánhangzó, olyanformán, mint ahogy ezt *barázda* és *borona* szavaink székelyföldi megfélelőiben láttuk.

Ha ezek után visszatérünk *szalonna* szavunknak dunántúli *szalánna* változatához (l. fentebb a II, 2 alfejezetet), akkor annak létrejötte is nyilván úgy ítélendő meg, mint a dunántúli *barána* és *barázda* változatoké. Vagyis a rövid magánhangzós szláv *slanina* szóalakból nyelvünkben az *i* kiesésével először a pótló nyújtásos **szlānna* változat fejlődhetett ki, amelyből ugyanolyan hangbetoldásos rövidüléssel lett az alföldi és erdélyi *szalonna*-változat, mint az ugyanott elterjedt *borona* és *borozda* változatok. Ellenben Dunántúl a *barázda* és *barána* változatok létrejöttével egy időben a mórás hanglejtés feladása után a **szlānna* szóalakból a *szalánna* változat alakult ki. Nyilvánvaló, hogy a székelyek ősei Erdélybe a 11. sz. végén nemcsak a *brázda*, *brána* és *mlāta* szóalakokat vitték magukkal, hanem a mai *szalanna* szavuknak is ekkor még **szlānna* lehetett az alakja.

De ugyanilyen módon magyarázhatjuk *malac* szavunk hangalakját is, amely ti. csak a felteendő, illetve feltehető **mlācci* szóalakból (vö. i. h. 94) fejlődhetett hangbetoldási rövidüléssel.

7. Az eddig tárgyalt hangbetoldásos szláv jövevényszavak mind szláv *tort*-típusúak voltak. Nyilvánvaló azonban, hogy nyelvünkben a hangbetoldásos rövidülés nemcsak az összsláv *tort*-típushoz tartozó hosszú magánhangzós jövevényszavainkba következhetett be, hanem az összsláv *trat*-típusú jövevényszavainkban is, vagyis azokban, amelyek már az összslávban is *r*-es vagy *l*-es mássalhangzó-torlódással kezdődtek és a tőszótagban hosszú magánhangzót tartalmaztak. Idetartozónak tekinthető *gereblye* szavunknak szlovák **grāble* (> *hrable*) előzménye is. KNIEZSA ugyan felteszi, hogy *gereblye* szavunk ennek a szónak rövid magánhangzós délszláv változatából származott volna (i. h. 91). Igen ám, csakhogy Nyugat-Magyarországnak ugyanazok a vidékei, ahol a *brázda*, *brána* és *szalánna* változatokat találjuk, tele vannak *grābla*, *gērābla*, *gērāblya* szóalakokkal (vö. SzlJsz. I, 190). Ezekre vonatkozólag KNIEZSA ASBÓTH felfogásához csatlakozik, aki szerint ezek a szóalakok újabb külön átvételek volnának a szerbhorvátból vagy a szlovénből. Az a gondolat, hogy Nyugatmagyarországon a földművelési terminológiának valamelyik kifejezése a szerbhorvátból származhatott volna, egyszerűen képtelenség. Annak a valószínűtlenségére pedig fentebb is rámutattam, hogy a vendből az újabb időkben a földművelés tárgykörébe tartozó szavak kerülhettek volna a nyugat-

magyarországi magyar nyelvjárásokba. Sőt jelen esetben ez a feltevés még alaki szempontból is képtelenség, mert hisz a vend szóalak nem *gräble*, hanem KNEZSA feltételezésének megfelelően pontosan *grable* (vö. FLISZÁR: Magyar—vend szótár 53), amiből aztán a magyarban az újabbkorban *grábla* sohasem származott volna. A nyugat-magyarországi *grábla*, *gëräblya*, *gëräbla* szóalakokat tehát semmiképp sem lehet valamely délszláv nyelvből származó újabbkori átvételeknek tekinteni. — Hogy pedig tárgyi szempontból mennyire irreális e szóalaknak a vendből való származtatása, azt mi sem tanúsítja határozottabban, mint az a körülmény, hogy a szénagyűjtés vend nyelvi terminológiájában több magyar jövevényszó is akad. Ilyenek mint *petrinica*, *gyűjta* 'szénát gyűjt', *gyűjtar* 'szénagyűjtő', *bageo* 'boglya' és *ville* 'villa' (a délszláv alak *vile* volna) (vö. Studia Slav. II, 60).

Az előadottak szerint a nyugat-magyarországi *grábla*, *gëräbla* szóalakokat semmiképp sem lehet valami újabbkori vend nyelvi átvételnek tekinteni, hanem ez a hosszú hangzós szóalak bizony az ószlovák **gräble* szóalaknak éppen olyan archaikus jellegű megfelelése, mint amilyen jellegű szóalakoknak tekintendők az ugyanott előforduló *brázda* és *brána* változatok is. De ilyenek tekintendő a Nyitra vidéki *garábla* változat is, amely KNEZSA szerint is szavunk délszláv származtatása szempontjából „némi nehézséget okoz” . . . A nyugat-magyarországi *grábla*, *gëräbla* változatokat pedig annál kevésbé lehet okunk délszláv származásának tekinteni, mert hisz tudjuk, hogy a szénagyűjtés terminológiája Nyugat-Magyarországon is szlovákos jellegű.

A szénagyűjtésnek mindenestre legfontosabb szerszámai a *villa* és a *gereblye*. Ha pedig a *villa* szó kétségtelenül szlovák eredetű, akkor nyilván ebből a nyelvből származik a *gereblye* szó is. És amint láttuk, ennek a származtatásnak egyáltalán nincs hangtani akadály, ha a korai hangbetoldásos rövidülés lehetőségét is tekintetbe vesszük.

A *borona* és *borozda* szóalakok létrejöttét illetően fejtegetéseink helyességét e szavak székelyföldi változataival igazolhattuk. Nyilvánvaló, hogy amikor a székelyek Nyugat-Magyarországról Erdélybe költöztek, akkor nyelvükben nemcsak a fenti szavak nyugat-magyarországi *brána* és *brázda* változatai voltak meg, hanem a *gereblye* szóé is, mégpedig — úgy látszik — **gräble* alakban. A mai székely *giribje*-változat ugyanis csakis vegyeshangú ősalakból fejlődhetett, de a hangbetoldásos rövidülés ennél a szóalaknál is bekövetkezett.

KNEZSÁTÓL szerzett értesülésem szerint a szlovák *hrable* szóalak — amely az ősi szlovák **gräble* szóalak modern fejleményének tekinthető — csak a középszlovák nyelvjárásokban van meg, mégpedig szerinte mint jugoszlávós szóalak. Ezek szerint a *gereblye* szó is éppúgy a Kis-Alföld nyugati felében került a nyelvünkbe, mint a középszlovák származásának tekinthető *petrence* szó is (vö. KNEZSA, MNy. XLVI, 118), aminthogy ez a vidék volta magyar baromfitenyésztésnek is egyik kiindulási központja (vö. Nyelvtud. Ért. 40:263) és itt ismerkedhettek meg őseink — úgy látszik — a római—német vízimalommal is (vö. Studia Slav. II, 75—9).

8. Az ejtéskönnyítő hangok betoldásával ez a rövidülési tendencia azonban — amint fentebb már említettük — csak a legrégebb időkben érvényesült. *Drága* szavunk szláv előzménye ugyanolyan hosszú magánhangzós *tort*-típusú szó, mint a *barázda* és a *borona*, de mivel a *dr*-hangkapcsolat ejtése — úgy látszik — semmi nehézséget nem jelentett, ezt a szavunkat ma is így ejtjük; a népnyelvi *dërága*, *darága* szóalakok (vö. SzJsz. 160) pedig nyilván újabb

keletűek; hasonló jellegű szóalakok ugyan a régiségben is akadnak, de hogy azokban röviden vagy hosszan ejtették-e az *a*-t, azt bizony nem tudhatjuk. — Az idetartozó *parázna* szavunknak is sokáig *prázna* lehetett az ejtése, mert ez a szóalak még 17. és 18. századi adatokban is szerepel (vö. SzlJsz. 390).

Feltűnő, hogy sohasem találunk hangbetoldással kapcsolatos rövidülést azoknál a szavaknál, amelyek esetleg a szláv szóvégi *jer*-ek lekopása vagy esetleg csak a magyar tővéghangzók eltűnése után kerültek a nyelvünkbe, bár az sem lehetetlen, hogy ezekben a hangbetoldást egyik-másik szónál a beszélők a szóvégi rövid hang elejtésével egyensúlyozták ki. Az idetartozó szavak: *barát*, *király*, *kalász*, *garád*, *palást*. A *brát* szóalakra még 1266-ból, a *krály* alakra 1113-ból van adatunk (vö. SzlJsz. I, 80, 268), a *palást* a BesztSzj.-ben már mai alakjában szerepel, a *garád*-ra és *kalász*-ra pedig nincsen régi adat.

9. Az eddig tárgyalt szavak mind mély-, illetve vegyeshangúak voltak. Nyilvánvaló, ha magyarázatok helyes, akkor ennek a hangbetoldásos rövidülési tendenciának az eredetileg hosszú magánhangzót tartalmazó *tert*-típusú szláv jövevényszavainknál is érvényesülnie kellett. És — amint mindjárt látni fogjuk — érvényesült is; csakhogy az idetartozó szavaknál sem a régiségből, sem a népnyelvből mássalhangzó-halmazással kezdődő hosszú magánhangzós szóalakot egyetlen egyet sem tudunk kimutatni, ami mindenesetre annak a tanújele, hogy ezek a szavak kivétel nélkül mind igen régi átvételek lehetnek, de meg talán a bennük — illetve szláv előzményeikben — szereplő szókezdeti mássalhangzó-halmazatok is gyaníthatólag nehezebben voltak a magyar beszélők számára kiejthetők, mint az eddig tárgyalt szavakban előfordulók.

Nyilvánvaló, hogy a hosszú magánhangzós *tert*-típusú szláv jövevényszavaink rövid magánhangzója, illetve annak a két nyíltszótagos hangtörvény érvényesülése folytán bekövetkezett kiesése teljesen úgy magyarázható, mint a hosszú *tort*-típusú szavaknál a rövid magánhangzó felbukkanása. A következő szavak tartoznak ide:

1. szl. *prělogŏ* > m. **prělogu* > **pěrělogu* > *pěrlog⁷* > *porlog* (1265) > *parlag* (1299) (vö. SzlJsz. I, 393; NyK. LXV, 88).

2. szl. *črěda* > m. **csrěda* > **csěrěda* > *csěrda* (Beszt. Szójegyz.)⁸ > *csorda* (1340/1449) (vö. SzlJsz. I, 141; NyK. LXV, 89).

3. szl. *črěslo* > m. **csrěszla* > **csěrěszla* > *csoroszla* (Beszt. Szójegyzék) > *csoroszllya* (1576) (vö. SzlJsz. 142; NyK. LXV, 142).

4. szl. *srěda* > m. **szrěda* > *szěrěda* (1199) > *szěrda* (1320) (vö. SzlJsz. I, 500; NyK. LXV, 89).

5. szl. *trěmž* > m. **trěmu* > **teremü* > **term* és a *termēt* tárgyesetből a *verēm* ~ *vermēt* alakpár mintájára kikövetkeztetve: *terēm* (Beszt. Szj.; vö. SzlJsz. I, 771; NyK. LXV, 89).

6. szl. *klětka* > m. **klětika* > *kalětka* (1533) > *kalitka* (15. sz.). Tekintve, hogy a tőszótag *ě*-je az új akut folytán hosszú (NyK. LXV, 93), egyáltalán nem szükséges feltenni, hogy szavunk a szerbhorvátból származott volna (vö. SzlJsz. I, 246).

10. A régi eső intonációjú (rég) kétszótagú szavak első szótagja a cseh ellegű nyelvekben rövid szokott lenni, a déli szláv nyelvekben hosszú. Az

⁷ Az 1238-i *purlog* adatban az *u* valószínűleg elírás *e* helyett, ami nem ritka; vö. MOÓR: Westungarn im Mittelalter, 1936, 224; ŠMILAUER: Vodopis starého Slovenska, 1932, 534—38.

⁸ Három régi oklevél *churda* változatát (OkI Sz.) *cherda*-nak olvasom.

idetartozó *l*-es mássalhangzó-torlódással kezdődő szavak származását hangtani alapon nehéz eldönteni, mert a rövid hang a hangzóbetoldás következtében hosszú hangból is származhat: *pilis* és *zsilip* szavaink tartoznak ide (vö. NyK. LXV, 94 és SzJJs. I, 420, 577).

A *derék* (*derekat*) szavunkban a hosszú magánhangzó szlovákosnak látszik ugyan (vö. NyK. LXV, 91); az azonban a népnyelvi *dërok*, *derak*, *darak*, *dërik* (vö. SzJJs. I, 151) alakok figyelembevételével legalább is kétségesnek mondható, hogy a *derék* szóalak az ósszlovák **drëkt* szóalaknak közvetlen folytatása-e, vagy pedig ebből hangzóbetoldással **dërek* származott-e, amelynek *dërikat* tárgyesetéből a *kerék* ~ *kereket* alakpár mintájára a *derék* nominativust következtették ki a beszélők. Mivel ennek a szónak a magyarral egyező jelentése csak a szlovákban van, e szónak a szlovákból való származása alig lehet kétséges, amint ezt már KNEIÉZSA is feltette.

II. Mássalhangzó-torlódással több német jövevényszavunk is kezdődik, illetve kezdődött. Ha pedig tudjuk, hogy *perem* szavunk ugyanabból a német (bajor—osztrák) szóból származik, mint *prém* szavunk (SzófSz.), akkor az előbb előadottak alapján esetleg hajlandók volnánk arra gondolni, hogy a *perem* szóalak éppúgy egy középfeln. *prēm* szóalaktól származott hangbetoldási rövidülés révén, mint a *terem* egy régi bolgár *trēmz* szóalaktól. Aligha helyesen, mert a középfeln. *brem* (*prem*) szó magánhangzója a középfeln.-ben — úgy látszik — még rövid volt és csak 1300 körül kezdődött meg középnémet területen a nyílt szótagban levő rövid magánhangzók megnyúlása.

Ellenben van egy végsőleg német származású jövevényszavunk, amelynek hangalakját legegyszerűbben hangbetoldásos rövidüléssel magyarázhatjuk. Ez *kalmár* szavunk. Sajnos, épp a közelmúltban igyekeztem azt bizonyítani, hogy ez a szavunk a német szó ősi hosszú magánhangzója miatt semmiképp sem származhatik közvetlenül a németből vagy valamely délszláv nyelvből, amely nyelvekben ti. a tőszótagban e szó megfelelője mindig is hosszú volt (vö. MNy. LVIII, 366). Tehát azt igyekeztem bizonyítani, hogy szavunk cseh vagy lengyel kereskedők útján honosodhatott meg a magyarban, mert e nyelvekben ma e szó megfelelője rövid magánhangzós változatban szerepel; hogy mindig ez volt-e a helyzet, az persze már más kérdés. — Kissé persze gyanús volt, hogy a magyar szóalak számára szükségtel *kramār* változat a szlovákban nincsen meg, hanem ebben a nyelvben ebben a jelentésben a magyar jövevényszónak tekinthető *kalimar* szóalakat találjuk. Ezt a jelenséget természetesen a magyar kalmárok kiterjedt tevékenységével gondoltam kapcsolatba hozhatónak. Vagyis ezúttal magam is szerencsésen megfogódtam a nyelvészeti formalizmus hálójában és ahogy KNEIÉZSA barátom az orosz polnoglasies alakokkal gondolta szláv jövevényszavaink kvantitási anomáliáit esetleg magyarázhatóknak, én meg a távoli csehekkel meg lengyelekkel vettem elő, hogy egy kiabáló anomáliát a művészet szabályainak megfelelően megmagyarázzak. Akkor azonban még-én sem tudtam semmit sem a hangbetoldásos rövidülésről . . . Ma már persze én sem mennék el az e szavunk hangalakjában jelentkező anomália megmagyarázása érdekében a csehekhez és a lengyelekhez. Mert hisz nyilvánvaló, hogy a *kalmár* szóalak a hangbetoldásos rövidülésnek tipikus esete. A *kalmár* szóalak tehát vagy 1200 utáni átvétel egy bajorosztrák nyelvjárásban, amelyből ti. az *ā*-ből ez időtájt *ā* fejlődött, vagyis ez időtájt a szó alakja a bajorosztrákban *krāmār* lehetett. De ez a szóalak már ősrégen meglehetett délszláv nyelvekben is; tehát szavunk esetleg egy régi délszláv szóalaktól származott, mindkét esetben:

**krámár* > **karomár* > **kalomár* ~ *kalamár* (1304) > *kalmár* (1356) fejlődéssel.

12. Az előzőkben csak azokról az anomáliákról emlékeztem meg, amelyek a szláv *ā* és *ě* magyar megfelelőseinél fordulnak elő. Az *i*, *ū* és *ȳ* megfelelőseinél esetleg jelentkező szabálytalanságokat azért nem tárgyaltam, mert azokra vonatkozó eredményeit KNEIÉZSA még nem tette közzé, magam pedig ezekre a vizsgálatokra már csak azért sem szántam el magamat, mert azok nyilván a KNEIÉZSA által megkezdett vizsgálatok problémakörébe tartoztak bele. Ilyenféle vizsgálatokra elméletem igazolása szempontjából egyébként talán különösebb szükség nem is volt, mert a rövidülés mint hangfejlődési tendencia a régi ejtéskönnýtő hangbetoldásokkal kapcsolatban az *ā* és *ě* hangok szabálytalannak látszó megfelelőseire vonatkozó vizsgálatainkból is teljes határozottsággal kitűnt.

Dolgozatomat természetesen elküldtem KNEIÉZSA ISTVÁN barátomnak is. Jóformán postafordultával volt szíves küldeményemre válaszolni. Válasza értelmében az én elméletemmel a szláv *ū* hangok megfelelőseiben mutatkozó szabálytalanságok is símán magyarázhatók. Természetes, hogy a megfelelési anomáliák ennél a hangnál is olyan szavakban jelentkeznek, amelyek a szláv nyelvekben *r*-es és *l*-es mássalhangzótorlódással kezdődnek, vagyis amelyeknél a magyarban ejtéskönnýtő hang betoldása szüntette meg a mássalhangzótorlódást a szókezdetben.

A következők megértéséhez azonban előre kell bocsátanom KNEIÉZSÁNAK azt a megfigyelését, illetve megállapítását, hogy a régi szláv hosszú *i* és *ū* megfelelői a magyarban mindig *i* és *u*, ellentétben a szláv rövid *i* és *u* megfelelőseivel, amelyek már *ě*, illetve *o* alakban jelentkeznek (pl. *ikra* 'Rogen ~ cs. *jíkra*, de *běřtva* ~ szh. *brītva*, cs. *brītva*, valamint m. *buja* ~ szh. *būjan*, de *gonosz* ~ cs. *hnus* stb.). Ennek a különös jelenségnek bizonyára a magyar hangtörténetben van a magyarázata. Mégpedig arra kell gondolnunk, hogy az eredeti *i* és *ū* nyelvünkben az *i* > *ě* és az *u* > *o* hangváltozások bekövetkezése után megrövidült, míg a mai *i*, *ú* és *ü* hangok nyilván újabb keletűek, amennyiben korábbi diphthongusokból vagy pótlónyújtásból származhattak.

Ellenben van négy eredeti régi szláv hosszú *ū*-t tartalmazó szó, amelyekben a magyarban a várható *u* helyett *o* vagy hiány a megfelelés. Ezek a szavaink: *szolga*, *porond*, *korpa* és *goromba*. E szavak fejlődése a következő lehetett:

1. szl. *slūga* (vö. NyK. LXV, 89; cs. *slouha*, szh. *slūga*, or. *slugá*; finn nyj. *sluuga*) > m. **szlūga*, illetve **szlwuga* > *szuluga* (1222) > *szulga* (1138/1329) > *szolga* (1355/82). — E szó bizonyára még 10. századi átvétel a bolgárból, mert nyilván korrelatív viszonyban áll a *szabad* szóval, amely valószínűleg bolgár eredetű, mert csak az ógyházi szlávban van meg a továbbképzetlen *svobodb* szóalak (vö. SzlJsz. I, 484). A régi magyarok nomádos társadalmában valami szolgáltatásokra kötelezett ember (*szolga*) nem volt még, így tehát a „szabad” vagyis a „szolgáltatásokra nem kötelezett” fogalma sem lehetett meg, mert hisz mindenki „szabad” volt.

2. szláv *prōdъ* (vö. szh. *prūd*, cs. *proud*, or. *prud*) > m. **pründu* > **purund* > *porond* (1530). — A szó jelentése alapján délszláv eredetű, és mivel még a szláv nasális reflexét tünteti fel, esetleg bolgár eredetű, bár a szó megfelelője ma nincsen meg a bolgárban (vö. SzlJsz. I, 437).

3. szl. *krūpa* (vö. szh. *krūpa*, cs. *kroupa*, or. *krupá*) > m. **krūpa* (ill. **kruupa*) > **kurupa* > *kurpa* (1138/1329) > *korpa* (1279) (SzlJsz. I, 283).

A szó eredeti jelentése a magyarban is 'dara, Graupe' lehetett; a 'korpa; Kleie' jelentést ez a szó akkor vehette fel, amikor nyelvünkben a 'Kleie' jelentésű *otromba* szót 'grob, rauh' jelentésben kezdték el használni (vö. SzJJs. I, 701).

4. szl. *grōba* (vö. or. *grubá*, szh. *grúba* : NyK. LXV, 89) > m. **grūmba* > **gurumba* > *goromba* (15. sz.). A szó 10. századi átvétel a bolgárból (vö. SzJJs. 200); valószínűleg a bolgár vezető réteg nyelvéből származik, amint ezt másutt majd behatóbban is kifejtem.

E szavak tehát mind régi 10. századi átvételek; ennek tulajdoníthatjuk, hogy e szavaknak mássalhangzótorlódással kezdődő alakjai éppúgy hiányoznak az emlékekből, amint ezt fentebb a *tert* típusú szavak magyar megfelelőinél is láttuk (l. fentebb a II, 9. pontot). Régiségükre való tekintettel mégcsak lehetőség sincs valami olyan feltevésre, hogy olyan szláv nyelvből származnának, amelyben a hosszú magánhangzók korán megrövidültek volna, de még az orosz polnoglasie-t sem lehetne ezeknél még csak kombinációba sem venni. Ezek szerint ez a négy szó határozottan igazolja az előzőkben kifejtett elméletünket a hangbetoldási rövidüléseknek nyelvünkben történt bekövetkezésére vonatkozólag.

III.

Összefoglalás

A művelődés- és tárgytörténeti vizsgálatokra alapozott szószármaztatások eredményei teljes mértékben összhangban vannak KNEZSA ISTVÁN-nak azzal a felfogásával, hogy a kvantitás a magyar honfoglalás korában megvolt mind a magyarban, mind pedig azokban a szláv nyelvekben, amelyekkel a magyarság a Kárpát-medencében érintkezésbe került. De ezek a művelődés- és tárgytörténeti szempontokra alapozott szószármaztatások többnyire összhangban vannak KNEZSÁ-nak a kvantításra alapozott származási megállapításaival is, amennyiben bizonyos hangsúlyozási kategóriákban a 10. században már különbségek voltak a kvantitás tekintetében a délszláv és a nyugati szláv nyelvek között, bár ezeknél bizonytalansági tényezőnek tekinthető az a körülmény, hogy az eredetileg rövid magánhangzók bizonyos helyzetekben a magyarban is megnyúlhattak. Az ilyen jellegű szavakra vonatkozólag mindenképp kívánatos a származásra vonatkozó megállapításoknál többféle jellegű szempont érvényesítése.

Különösen súlyos anomáliát jelentenek a kvantitás szempontjából azok a *tort*-, *tert*-típusba tartozó szláv jövevényszavak, amelyekben a várható hosszú magánhangzók helyett a magyarban rövid magánhangzós megfelelőeket találunk. Ezeknek az anomáliáknak a magyarázata szláv nyelvi alapon eddig sehogyan sem sikerült, de nem is sikerülhetett, mert ezek az anomáliák kivétel nélkül a magyarban alakultak ki hangbetoldásos rövidülések révén, amelyek ellenkező előjellel a hangkieséses pótlónyújtásnak felelnek meg. Kimutatható, hogy ez a magánhangzórövidülés magánhangzó betoldása esetén nemcsak a *tort*-, *tert*-típusú szláv jövevényszavainkat érintette, hanem mindazokat a mássalhangzótorlódással kezdődő szláv, illetve német jövevényszavakat is, amelyeknél a tőszótagban eredetileg hosszú magánhangzó volt és az ejtéskönnyítő hangbetoldás körülbelül 1300-ig következett be.

Ez a hangbetoldásos rövidülés — úgy látszik — abban a körülményben leli magyarázatát, hogy a magyar nyelv a legrégebb időkben TRUBETZKOY terminusa szerint éppen olyan mórás jellegű nyelv volt, mint a mai finn, amelyben tehát a hosszú hang diphthongusszerűen két rövid hang összegével volt egyenlő. A magyar nyelv TRUBETZKOY terminusa szerint szótagszámláló nyelvvé — úgy látszik — a középkor vége felé alakult át, mégpedig — úgy látszik — Dunántúlról kiindulva.

MOÓR ELEMÉR

